

КОГНІТИВНА ЗІСТАВНА СЕМАНТИКА

РЕКОНСТРУКЦІЯ АРХЕТИПОВОГО КОНЦЕПТУ ВОГОНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

АГЕСВА В. О.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Типів концептів, описаних ученими, досить багато (хоча це питання ще не дістало вичерпного висвітлення в сучасній лінгвістиці). При цьому всі представлені типи концептів інтегрують один одного, повніше представляючи світ денотатів, а також виражають національно-мовну картину світу і менталітет носіїв певної мови.

Вивчення архетипового концепту “вогонь” і його основних характеристик, відбитих в українській та англійській лінгвокультурах, на наш погляд, передбачає осмислення розуміння концепту загалом як ментального утворення та його діахронічної природи зокрема.

З позицій лінгвосеміотики концепт можна представити як синтез понять, знань, асоціацій, переживань, які виникають у свідомості людини в результаті діяльності, соціалізації тощо. Іншими словами, концепт становить певну структуру, що складається з а) безпосереднього чуттєвого досвіду – сприйняття світу органами чуття; б) предметної діяльності людини; в) розумових операцій із уже наявними в її пізнанні концептами; г) мовного знання (концепт може бути виражений і роз'яснений людині в мовній формі); д) свідомого осмислення мовних одиниць [7, с. 64].

У сучасних працях із лінгвокультурології і когнітивної лінгвістики переважно структура концепту аналізується в її статичному аспекті. Але, на нашу думку, такий підхід є не повним, адже не відображає тієї генетичної основи, на якій власне відбувається зародження і формування концепту [5, с. 52]. Покликаючись на А. В. Корольову [там само], яка пише, що діахронічне вивчення структури концепту запропонував представник московської школи концептологів Ю. С. Степанов, виокремивши основний, додатковий шар і внутрішню форму цього утворення [6, с. 41–42], варто наголосити на слушності такого погляду. Ідеї Ю. С. Степанова свого часу були розвинуті М. Ф. Алефіренком, який визначив етимон як відправний пункт еволюції концепту і перший етап його вербалізації [1, с. 143].

Цей погляд у лінгвістів виник не випадково, бо, якщо звернутися до історії вивчення концептів, то варто згадати французьких філософів Ф. Гваттарі та Ж. Дельоза, які з-поміж суттєвих характеристик концепту називають, окрім множинності, фрагментарної цілісності, саме історію. Цікавою є їх думка і на структуру концепту. “У концепті, як правило, наявні складові, які походять від інших концептів, адже кожний концепт, здійснюючи членування, набуває нових образів” [3, с. 25–28]. Концепт – “це центр збігу, згущення й накопичення його складових”. Зрештою, “концепт – це мисленнєвий акт, де думка діє із безкінечною швидкістю” [там само, с. 31–33].

Діахронічне підґрунтя концепту, що безпосередньо пов'язане із архетиповою його природою, вбачав і Р. Барт, розуміючи під концептом “щось конкретне, одночасно історичне та інтенціональне”, “спонукальну причину, яка закликає міф до життя” [2, с. 82]. Концепт, на думку дослідника, “допомагає відновити ланцюжок причин і наслідків, рушійних сил та інтенцій, адже це не є щось абстрактне” [там само, с. 82]. Це – “конденсат несформованих, нестійких, туманних асоціацій, пов'язаний із тією чи іншою ситуацією, що має відкритий характер” [там само, с. 82–83]. Концепт виступає як “певна цілісність, розпливчастий згусток уявлень” [там само, с. 86].

Наведені аргументи щодо діахронічної і динамічної природи концепту свідчать про те, що такі його ознаки, як фрагментарна цілісність, історія, наявність складових, суб'єктивність, процесуальність, не чітко визначена структура, здатність до взаємодії з іншими концептами та “згусток” уяви були запозичені лінгвістами від філософів.

Загалом виокремлення компонентів структури концепту має детермінуватися вектором дослідження. За синхронічного підходу необхідним є виявлення співвідношення структурних елементів концепту на сучасному етапі (словникові дефініції імен концептів, лексем, що його вербалізують, інші образні одиниці або результати асоціативних експериментів); у діахронно-синхронічному аспекті є важливою співвіднесеність між вихідною (первісною) інформацією і тією, яка представлена у концепті на сучасному етапі. Таким чином, діахронно-синхронний аналіз сприяє виявленню трансформацій, змін, що відбуваються у структурі концепту і зумовлюються його динамічною природою.

У цій розвідці застосовано останній підхід.

Хотілося б зазначити, що лексеми *вогонь* і *fire* як імена концептів ВОГОНЬ/FIRE представлені досить широким семантичним полем в українській та англійській мовах (про що свідчать їх словникові дефініції).

При аналізі важливості цього концепту для національного світосприйняття необхідно відповісти на запитання: 1) яке значення було у цих одиницях первинним (етимологічний рівень) і 2) до якого часу вчені відносять виникнення в обох мовах цієї мовної одиниці (лексичний рівень).

Для визначення етимології лексем *вогонь* і *fire* було здійснено дослідження окремих історико-етимологічних довідників, що допомагають простежити шляхи походження цих лексем і їх первинні значення.

На нашу думку, етимологія української лексеми сягає російської лексеми *огонь*, основне значення якої представлено в “Историко-этимологическом словаре” П.Я. Черних, який визначає її первинне значення як “розжарені гази, що світяться, виділяються при горінні”; при цьому первинний корінь походить від спільнослов'янського *ognь й індоєвропейське, можливо, *egnis- : *ognis- [9, Т. 1, с. 592]. Таке ж значення знаходимо у Сучасному тлумачному словнику української мови: *Вогонь* (вогню) 1. Розжарені гази, що виділяються під час горіння та світяться сліпучим світлом, полум'я [...] [8, с. 113].

“Універсальний словник української мови: Орфоепічний. Словотворчий. Етимологічний / [уклад. Дорошенко Т. С., Череп І. А., Омеляненко В. І.]” дає такі версії походження лексеми *вогонь* і подальший розвиток її семантичної

структури: *Вогонь, ню, ні, нів*; ч. р.: рос. *огонь*, білор. *агонь*, друс. *огнь*, макед. *оган*, сербохорв. *огань*, старосл. *огнь*. Слово має праслов'янське коріння; споріднене з лит. *ignis* “вогонь”, лат. *ignis*, індоєвр. **agnis/egnis*. З часу появи слова у складі української лексики його лексичне значення не змінилося, а навіть набуло додаткової конотації. Вогонь: 1. (лише одн.) Полум'я; розпечені гази навколо палаючого предмета; 2. Пляма світла; світло від освітлювальних приладів; 3. Стрілянина; 4. (перен.) Натхнення; 5. (перен.) Блиск очей, що відображає душевний стан людини; 6. (перен.) Підвищена температура [4, с. 551].

Це дає змогу зробити попередні висновки про те, що лексема “вогонь” є за походженням досить давньою: і в українську мову вона перейшла з праслов'янської, яка, у свою чергу, успадкувала її з індоєвропейської мови-основи. З цієї причини ця лексема зустрічається в багатьох європейських та азійських мовах, що мають загальне індоєвропейське джерело (давньоіндійське **agni-*, латинське *ignis-*, литовське *ugnis-*).

На основі аналізу словникових дефініцій лексичних значень лексеми “вогонь”, представлених у сучасних тлумачних словниках, нами було виділено семантичне поле, що відповідає цьому поняттю. Виявлені семи описують мовний образ вогню, що сформувався в ментальному просторі української культури; образ, який можна інтерпретувати з різних позицій. (Через обмеження обсягу статті численні мовні приклади не наводимо, вказуємо в літературі словники й інші джерела, за якими здійснено цей аналіз).

Компонентний аналіз дав змогу виділити чотири семантичні зони у структурі концепту ВОГОНЬ (нагадаємо, що ядро концепту становить лексема вогонь, значення якої було розкрито вище на основі етимологічних джерел): 1) навколоядерну, сформовану архісемою ‘світ природи’ 2) зону ближньої периферії – на основі архісеми ‘побут людини’, 3) зону крайньої периферії – на основі архісеми ‘соціальний світ людини’, 4) зону дальньої периферії – на основі архісеми ‘емоційний стан людини’.

1. Архісеми ‘світ природи’ організують такі інтегральні семи, які 1) вводять вогонь до стихій-архетипів, природних явищ, речовин (вогонь – це розжарені гази, що світяться); 2) характеризують зовнішній вигляд вогню, відбивають зорове, чуттєве його сприйняття (світло, блиск, яскравість та ін.); 3) відбивають фізичні властивості вогню (висока температура, тепло як енергія горіння, несумісність із водою).

2. Архісема ‘побут і соціальний світ людини’ утворена за допомогою інтегральних сем, що 1) відбивають нефізичну властивість вогню (сила, руйнівна сила, жорстокість, швидкість, всеосяжність); 2) відображають побутові знання людини про вогонь (небезпека, смерть, підвладність людині, біль, опік, стихійне лихо); 3) характеризують значення вогню в житті людини (непідвладність людині, ворожість людині, страх); 4) стосуються війни (стрільба, смерть, атака, вибух, боротьба).

3. Архісема ‘міфічний світ людини’ сформована на основі інтегральних сем, які 1) розкривають фонові знання людини про вогонь (будинок, затишок, домівка, обожнювання, поклоніння, давнина); 3) характеризують містичне й релігійне уявлення про вогонь (пекло, чаклунство, магія, божественність, очисна функція, тортури).

4. Архісема ‘емоційний стан людини’ представлена за допомогою таких інтегральних сем, як 1) радість (веселощі, свято, життя, жвавість); 2) горе, нещастя; 3) хвороба.

Спостереження показали, що найбільш значимими у лексико-етимологічному шарі концепту “вогень” у рамках національного світосприйняття є диференційні семи “сила”, “яскравість”, “світло”, “висока температура”, “руйнація”, “війна”, “нездоров'я”; найменш значимими – семи “місце”, “спрямованість угору”, “життя”, “електрика”, “давнина”, “всеосяжність”.

Ця лексема активно використовується у фразеологізмах української мови. Описуючи свій емоційний стан, українець може сказати, що він горить вогнем пристрасті, палає почуттями; він прагне розпалити вогень у серці і не хоче, щоб почуття тліли, згасали.

При цьому хотілося б підкреслити, що лексема “вогень” має особливе значення для вираження внутрішнього світу людини. Вогень в українській мові є істотою: він “живе”, “дихає”, “тріпотить” і “стогне”. В українській мовній картині світу це поняття є дуже важливим для опису внутрішнього стану людини, для вираження її почуттів та емоцій.

У давньоанглійській мові [10] дієслово *fire* (1200 р.), *furen* уживалося із переносним значенням “arouse, excite” (пробуджувати, збуджувати). Буквального значення “set fire to” (підпалювати) лексема набула наприкінці XIV ст. (яке походить уже від іменника *fire*).

Fire – іменник; староанглійське *fyr* сягає протогерманського **fuir* (походить від давньоанглосаксонського та давньофризького *fīur*, давньоісландського *fīurr*, середньонімецького та голландського *vuur*, давньонімецького *fiur*, німецького *Feuer*), від протоіндоевропейського **regjos*, від кореня **raewt-* (походить від вірменського *hur* (вогень, факел), чеського *pur* (гарячий попіл), грецького *pur*, умбріанського *pir*, санскриту *pu*, хетського *pahhur* (вогень).

Протоіндоевропейська форма очевидно мала два корені **raewt-* і **egni-* (походить від латинського *ignis*).

Лексема *fire* уживається в англійській мові на позначення пристрасті, почуттів з 14 ст; у значенні “грати з вогнем” – з 1580-х рр. [10].

З цій етимологічних версій припускаємо, що у давньоанглійській мові були наявні кілька лексичних одиниць для вербалізації концепту “вогень”, утворені від різних коренів. Ці слова позначали різні “види” або образи вогню, кожен з яких мав своє позначення.

Аналіз сучасних словників англійської мови показує, що концепт FIRE є ментальним утворенням з ядром, навколоядерною зоною і розгалуженою периферією, що складається з кількох шарів.

Ядром концепту “вогень” є базовий образ, представлений ключовою лексемою *fire*, навколоядерне і периферійне положення займають лексеми, що позначають форми існування вогню: *flame(s)*, *blaze*, *spark*.

Компонентний аналіз дав змогу виділити такі семантичні зони у структурі концепту FIRE: 1) навколоядерну, сформовану архісемою ‘вогень як світло’ (у її складі – інтегральна сема ‘вогень блискавки’) 2) зону ближньої периферії – на основі архісеми ‘вогень як палаюче вугілля’ (у її складі – інтегральна сема

‘димний вогонь’), 3) зону крайньої периферії – на основі архісеми ‘вогонь похоронного вогнища’ (у її складі – інтегральна сема ‘високий вогонь’, 4) зону дальньої периферії – на основі архісеми ‘вогонь як бурхлива стихія, споріднена воді, морю’.

На основі архісеми ‘вогонь як світло’ у свідомості носіїв англійської мови сформувався образ “вогняного меча”. На основі інтегральної семи ‘вогонь кінця світу’ виокремлюється диференційна сема ‘вогонь для покарання за гріхи в пеклі’. Це означає, що у структурі концепту наявний ціннісний компонент семантики лексем, що його вербалізують (вогонь сприймався і як позитивне, і як негативне явище). Характерний також і образний компонент, бо вогонь постає в уяві носіїв англійської мови як істота: “він може з’їсти”, “буває ворожим, лютим” і т.ін.

Концепт FIRE у вербалізованому вигляді є складним багат шаровим утворенням, що має неабияку значущість для англійської культури.

Інтерпретаційне поле концепту (його крайня і дальня периферія), змодельоване на основі міфології і фразеології, є досить об’ємним за своїм змістом і представлене такими архісемами ‘природна стихія, полярна сила’; ‘випробування’; ‘життя – смерть’; ‘емоційно-чуттєвий світ людини’; ‘багатство’.

Щодо архетипної символіки вогню в обох мовах, то він має амбівалентну природу, є як корисним для людини, так і потенційно небезпечним (пожежа), а значить, і сприймається і позитивно, і негативно. Навколоядерну зону концепту у зіставлених мовах формують лексеми, що позначають форми існування вогню, що підкреслює певну монолітність, цілісність процесу горіння.

Зазначимо, що “вогонь” наділений міфологічними, сакральними, ритуальними, обрядовими, культурними смислами, що, звичайно ж, знаходить своє відображення в концептуальному образі та його мовній репрезентації. У міфологічній свідомості він також має опозиційну природу і представлений як ‘вогонь земний і небесний’, ‘вогонь священний і пекельний’, ‘вогонь очищувальний і знищувальний, руйнівний’.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н. Ф. Спорные проблемы семантики : [монография] / Николай Федорович Алефиренко. – М. : Гнозис, 2005. – 326 с.
2. Барт Р. Избранные работы : Семиотика : Поэтика / Ролан Барт ; [сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова ; пер. с фр.]. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
3. Делез Ж. Что такое философия ? / Ж. Делез, Ф. Гваттари; [пер. с франц. С. Н. Зенкина]. – СПб. : АЛТЕЙЯ, 1998. – 146 с.
4. Дорошенко Т. С. Універсальний словник української мови : Орфоепічний. Словотворчий. Етимологічний / [уклад. Т. С. Дорошенко, І. А. Череп, В. І. Омеляненко]. – Х. : “Торсінг плюс”, 2009. – 720 с.
5. Корольова А. В. Діахронічний вектор дослідження когнітивних структур свідомості й одиниць мислення / А. В. Корольова // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Філологія / [гол. ред. Корольова А. В.]. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2011. – Т. 14. – № 1. – С. 52–58.

6. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры / Юрий Сергеевич Степанов. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1997. – 824 с.
7. Стернин И. А. Методика исследования структуры концепта / И. А. Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж : ВГУ, 2001. – С. 58–65.
8. Сучасний тлумачний словник української мови / [уклад. А. М. Яковлева, Т. М. Афонська]. – Харків : Торсінг Плюс, 2007 – 672 с.
9. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь русского языка / Павел Яковлевич Черных. – М. : Издательство Русский язык, 1994. – 623 с.
10. Online etymology dictionary [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.etymonline.com/>

КОГНИТИВНО-ДИСКУРСИВНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ОЦЕНКИ

БУШЕВ А. Б.

Филиал ФГБОУ ВПО

*“Санкт-Петербургский государственный
инженерно-экономический университет” в г. Твери*

Дискурсные исследования, опирающиеся на лингвистический поворот в социально-гуманитарном знании, подчеркивают роль лингвистических методов для нелингвистических целей.

Использование языка в социальной жизни человека содержит определенный потенциал “естественной” конфликтности и предполагает ее юридикацию. Существует возможность реципиенту предполагать и отыскивать определенные цели и настаивать на ответственности за оскорбление, даже если автор ссылается на отсутствие инвективного смысла. Значимости внутренней формы – вещь условная. Активно исследуются аспекты клеветы и оскорбления, использования чистых слов-инвектив вне денотации,okkaзиональная юридикация инвективных слов, которая обладает пока явно недостаточно практической силой [2; 3].

Влияние физического мира на человека, как правило, осуществляется и почти всегда осознается человеком не непосредственно, а через воздействие со стороны “информационного мира”, который во все большей степени становится абсолютным, монопольным посредником между человеком и существующей помимо него реальностью. Человек эпохи информационной революции живет в физическом мире, но действует на основе предпосылок и представлений “информационного мира”, которые все более и более отдаляются от мира физического.

Логика и соображения здравого смысла уступают свое влияние эмоциям, причем в первую очередь эмоциям конструируемым и провоцируемыми.

В исследовании языкового конструирования социальных представлений особенно нас привлекают два момента:

1) изучение **автоматизмов выражения** – клише, штампов, стандартов стиля и жанра;